

Ишчи, аскар ва дехкон депутатлари Советлари ўлка III съездининг материаллари бизгача тўлик етиб келмаган. Съезд хакида «Наша газета» сахифаларида турли хабарлар чоп этилган. Воқеа иштирокчиларининг эсдаликлари ҳам узук-юлук, тугал маъно бермайди. Туркистонда Совет хокимиятини эълон қилган бу съезд тарихшунослигимизда кам ўрганилган. Хархолда, бизгача етиб келган материаллар шундан далолат бермоқдаки, съезд маълум даражада буюк давлат шовинизми руҳида ўтган. В. И. Лениннинг, марказнинг миллий масаладаги кўрсатмаларига амал қилинмаган. Ф. Колесов Ленинга йўллаган телеграммасида:

«Сизнинг барча йўл-йўриқларингизни амалга оширишни ўзимизга вазифа қилиб олдик. Бизнинг қўллаб-қувватлашимизга ишонаверинг» деса-да, аммо тесқари иш тутган. Буни III съездда йўл қўйилган қатор хатолар, нуқсонларда ҳам қўриш мумкин. Масалан, унда қабул қилинган «Ўлка ҳукумати ташкил этиш тўғрисидаги декларация»да туб аҳоли, зиёли қучлар ўлка турмуши ва ҳаётини яхшилашда фаол қатнашишдан четлаштирилмаслиги, аксинча улар жалб этилиши, ижтимоий ҳаётга фаол аралашishi эътироф қилинганди. Аммо декларацияда бу муҳим эътирофни инкор этувчи бошқа фикр ҳам мавжуд эди. Чунончи, ҳужжатда олий инқилобий ҳукумат идорасига ҳозирча мусулмонларни жалб этиш мумкин эмас, чунки маҳаллий аҳоли ишчи, аскар ва дехкон депутатлари ҳукуматига ўз муносабатини тўла ва аниқ ифодалаган эмас. Маҳаллий аҳоли орасида пролетар синфий ташкилотлари етилганича йўқ дейилганди. Шу тариқа 1917 йил ёзидан бошлаб ўлкадан вужудга келган мусулмон Советлари, мусулмон меҳнатқашлари иттифоклари ва уларнинг ишчи, аскар ва дехкон депутатлари Советлари билан ҳамкорликда олиб борган инқилобий фаолияти инобатга олинмаган. Қолаверса, бу вақтда инқилобий қурашда синалган маҳаллий миллатларга мансуб зиёлилар, ҳатто ишчилар, большевиклар гуруҳи ҳам мавжуд эди. Буни инқилобий ҳаракатнинг йирик арбобларидан бири Д. И. Манжара ҳам тан бўлган эди: «Туркистон ҳукуматининг биринчи таркибига биронта ҳам ўзбек, туркман, қозоқ ёки қирғиз қиритилмаганини қурултой қатнашчилари орасида муносиб номзодлар йўқ, деган баҳона билан оқлаш мутлақо асоссиздир».

Туркистон жумҳурияти Давлат ва ҳукумат ташкилотларига маҳаллий миллатлар вакилларини жалб этмасликдан иборат шовинистик йўл сўнги йилларда ҳам давом этди. Турор Рискулов, Назир Тўракулов, Султонбек Хўжанов, Абдулла Раҳимбоев, Қайғисиз Отабоев, Иномжон Хидиралиев, Недирбой Ойтақов сингарилар Давлат ва ҳукумат бошқаруви идораларига 1920 йилдан бошлаб қўтарилган эди. Ўлкада фаолият

кўрсатаётган Турккомиссия, Туркбюро, Ўрта Осиё бюроси раислари ҳам факат европалик марказдан жўнатилган кишилардан тайинланган, ерли ахоли вакилларидан эса бу ваколатли партия ва совет ташкилотларига жуда оз сонли одамлар киритиларди. Бунга эса токат килиб бўлмасди.

Совет хокимияти карор топган дастлабки кунларданок большевиклар Туркистонда миллий сиёсат борасида жиддий камчиликларга йўл кўйганини бошка мисолларда ҳам кўриш мумкин. 1917 йил — 6-7 декабрда Скобелев шахрида бўлиб ўтган Фаргона вилояти шўроларининг IV курултойида хозирги ахвол, Туркистон мухториятига муносабат, вилоят хокимияти, вилоят Шўроси, матбуот нашри, мусулмон демократик кучларини вилоят ва ўлка хукуматида жалб этиш, вилоят кенгашини кайта сайлаш, жорий ишлар масалалари кизгин мухокама килинади, Ўлка Шўролари III курултойидагидек, бунда ҳам большевиклар кўпчиликни ташкил килиб, эсер, меньшевик ва бошка партиялар вакиллари фикрига кулок солишмайди. Шу курултойда Халк Комиссарлари Кенгашининг барча халклар ўз тақдирини ўзлари белгилаш, хатто Россиядан бутунлай ажралиб чиқиш хукукига эгаллиги тўғрисидаги Петрограддан келган телеграмма ўкиб эшиттирилади. Вакил Х. Хусанбоев ўз сўзида мухторият яхши, аммо унга Таъсис мажлиси оркали эришиш керак, деб айтади. М. И. Подполяк: «Мен барча миллатлар ўз тақдирини ўзи белгилаш хукукига эга бўлиш тарафдориман, бинобарин, Тошкентдаги Шўролар хокимияти Туркистон мусулмон меҳнаткашлари оммаси манфаатини ифодалай олмайди, бу ахволга чек кўйилмас экан, биз европаликлар ўлканинг ташкарида қолиб кетишимиз мумкин», дейди. Меньшевик Данишевский: «... большевизм кўяётган вазифаларни уддалаб бўлмайди биз бор имкониятни большевизм сахнадан тушиб кетган чоғда ҳам инкилоб галабапарини саклаб қолишимиз керак», деб таъкидласа, эсер М. Бризгайлов Кўкон мухториятини ёклаб чиқиб, унга кўплаб мусулмонларни жалб этиш йўли билан бу хукуматни демократлаштириш мумкин, дейди. Дориомедов ҳам шу мазмунда гапиририб, курулой вакиллари Кўкон мухториятчилари билан келишишга чакиради. «Буржуазия» ва «пролетариат» иборалари бирон нарсани тушунтира олмаслиги, улар вазиятни янада кескинлаштириб юбориши мумкинлигини айтади. Подполяк ўз нуткида Кўкон мухториятчиларини химоя килиб, аввалги «Хокимият Советларга» шiori бутунлай йўк бўлиб кетди, бироқ мухторият мусулмон ташкилотларининг ўлкани, вилоятларни уездларни идора этишдаги иштироки билан амалга ошириши мумкин. Муваккат мухторият хукумати мусулмонлардан иборат заминга эга бўлмаса ҳам, рус демократиясидан ўзига таянч топиши лозим, дейди.

Аммо бу сингари тўғри фикрлар курултой томонидан кўллаб-кувватланмасдан, большевиклар ва бошка сўл кучлар тазйики билан Кўкон мухториятига карши, ўлка Шўроларм III курултойи карорини ёклаб чикувчи карорлар кабул килади. Мусулмон ахолисига ишончсизлик курултойда шу даражага етиб бордики, Х. Хусанбоев карорни. Бир гурух мусулмон вакиллари учун унчалик тушунарли эмас, деб кайтадан овозга кўйишни таклиф этганида, унга карши Реутов: «Мусулмонларга ҳеч кандай резолюцияни тақдим этишнинг хожати йўк, чунки улар, барибир уни тушуниб етмайди», деб жавоб килади. Бундай мисолни Андижон уезд-шахар ижрокўми таркиби мисолида ҳам кўриш мумкин.

Миллий сиёсатда йўл кўйилаётган хатоларнинг сабабларидан бири миллий кадрлар

етишмаслигида эди. Чунки кейинги 50 йил мобайнида чор мустамлакачилари ерли ахολими сиёсий хаётга, давлат ишларини бошқаришга жалб этишга асло йўл кўймадилар. Мавжуд миллий кадрларни шовинизм, мустамлакачилик хиссиёти кучли бўлган европалик рахбар кадрлар атай четлаштирадидлар. Мустамлакачилик сиёсати бошқача шаклда — «Советлар» никоби остида давом этарди.

1919 йил 29 март куни мусулмон вакиллари «Дашноқцүтүнь» арман инқилобий партияси Туркистон АССР Советларининг VII съезди хамда Туркистон Компартияси Марказий Комитети, Туркистон МИК номига норозилик хати топширади. Тўғри, бу хужжатда ерли рахбар ходимларнинг дашноқлар хақидаги мулохазалари айнан эмас, шархланган холда келтирилган. Шундай бўлса-да, 1918 йилда коммунистик партия сафига кирган, «Кўкон меҳнатқашлари Иттифоки» рахбари, Кўкон шаҳар Ижроия Комитети ва Фаргона вилояти партия комитети аъзоси Мирзарахмон Мусахонов анжуманда Кўкон воқеаларининг сабабчиси арманлар бўлди, чунки улар ўша пайти нукул арок сотиш билан шугулландилар, деган эди. Наманганлик большевик Иномжон Низомбоев «Дашноқцүтүнь» партиясини қуролсизлантириш йўли билангина мусулмон ахолисини халокатдан қутқазиб қолиш мумкин, деб хисобласа, вакил Садилов: мусулмон коммунистлари ўзларини химоя қилиш мақсадида қалъа сари жўнаганларида йўлда қизил гвардиячилар томонидан ўққа тутилди, икки коммунист ўлдирилди ва ўлганлар устига қалбақи қарточка қўйилиб, гўё уларни босқачилар ер тишлатганига ишонтирмоқчи бўлдилар, дея таъқидлайди. Туркистон Марказий Ижроия Комитети хамда жумҳурият Фавқуллодда Комиссияси аъзоси Х. Хусанбоев ўз сўзида: «...ўз қуролимиз билан ўзимизни қирмоқдалар, хатто мусулмон пролетариатининг гоъвий қурашчиларини ўлдириб юбориш учун душманлар қўлига тутиб бермоқдалар», дейди. Яна бир вакил Қирғизбоев Наманган ёнидаги Балиқчи қишлоғида, асосан арманлардан тарқиб топган қурухнинг тинч аҳолига нисбатан зўравонлик қилганини далиллар билан исботлашга уринади.

Дашноқларнинг ерли халққа ўтқазайтган зўравонлиги хақидаги масала бошқа йигинларда хам кўтарилган эди. Наманган Совети буйругига кўра, шубҳали одамларни қўлга олиш учун Самсон Давидянц Кўкон воқеасидан қўп ўтмай ўз қурухини Учқўргонга етаклаб қелади. Аммо у бу қурухи билан талончилик қилади, мусулмонлар устидан зўравонлик ўрнатади. Аҳолининг қонуний талабига биноан С. Давидянц вақифасидан озод этилади, қурухи эса тарқатиб юборилади. Шундан сўнг у Андижонга қелиб, Андижон Совети рўхсати билан янги бир бўлинма тузади. Бу ерда хам қатор ноўрин ишларни амалга оширади. Унинг жиноятлари фўш этилиб, хибсга олиш ва судга беришга қарор қилинган, дарҳол яшириниб, қонуний жазодан қутулиб қолади. Шу боисдан Туркистон АССР Халқ Комиссарлари Совети раиси В. Д. Фигельский 1918 йил 8 декабрда Андижон шаҳар коммунистлари йигилишида қилган маърузасида Андижон, Наманган, Кўкон Советлари Тарқибда дашноқлар борлигини қескин танқид қилади, уларни тез орада Советлардан қувиш, Советларга арман ишчиларидан жалб этиш қераклигини айтади. Мангелдин ўз нутқида Наманганда арманлар пайдо бўлиши хамоно ўзбеклар билан арманлар ўртасида қожаро қелиб қикди, дейди. Сайдиқултон Сайдалиев Фаргона босқачилар тўдалари ҳеч қачон газавот эълон қилганлари йўқ, бу хақдаги миш-мишларни арманлар, «Дашноқцүтүнь» партиясидагилар тарқатмоқдалар, деб изох беради.

Туркистон Советлари VII съезди миллатлар иши бўлмиш аъзоларининг деярли хаммаси

«Дашнокцутюнъ» партияси, умуман арманларнинг барчаси Фаргонада Совет хокимиятига хоинлик килиб, босмачи тўдалари ташкил этиб, мусулмон ахолисикинг халок бўлишига сабабчи бўлди, деб таъкидлайдилар.

1919 йил апрель ойи бошларида Андижоннинг Жоме мачитида кўпнинг кишилик меҳнаткашлар митинги бўлиб, унда босмачилар, дашноклар азобидан кутулиш масалалари муҳокама этилади, Жумхурият Марказий раҳбариятига Андижондаги дахшатли воқеаларни етказиш ва унга қарши курашда ёрдам талаб этиш мақсадида митингда Акбар Ўрозалиев, Мухтор Олимов, Мадаминбек Битбеков, М. Шарифхўжаев, Ёқубжон Исакуловдан иборат комиссия тузилади. Улар Тошкентга келиб Андижон уездидаги ахволни ёзма ва оғзаки равишда юқори партия ва Совет органлари раҳбарларига маълум қилдилар.

Фаргона фронтини тугатиш, мусулмон камбағалларини босмачилар тўдаларидан ажратиш олиш ва уларни Советлар хокимияти томонига жалб этиш, бунинг учун эса Эргаш, Мадаминбек, Холхўжа бошлик босмачилар тўдаларида иштирок қилаётган барча мусулмон меҳнат ахлига авф бериш, уларнинг Совет хокимияти тарафига ихтиёрий ўтишини таъминлаш, хавфсизлиги учун тўла қафолат бериш, вайрон бўлган хўжаликларини тиклаб олиш учун моддий ёрдам кўрсатиш зарурлиги РКП(б) Ўлка комитети ва Ўлка коммунистлари мусулмон бюросининг 23 апрелдаги қарорида ўз аксини топган. Шунингдек, унда Совет ташкилотларини ёт унсурлардан тозалаш, Кизил Армия қисмларида тозалов ўтказиш, уларни игвогар, фитначилардан халос этиш, «дашнокцутюн»чиларни ҳайдаб юбориш ҳам белгиланган эди.

1919 йил 9 майда Туркистон АССР Советлари Марказий Ижроия Комитети ва Халқ Комиссарлари Советининг «Босмачилар тўдаларида қатнашган Фаргона меҳнаткаш ахолисига авф бериш тўғрисида»ги мурожаати эълон қилинади. Андижонлик вакиллар талабига кўра Туркистон АССР Халқ Комиссарлари Совети раиси К. Е. Сорокин (комиссия раиси) миллатлар иши бўйича халқ комиссари С. Турсунхўжаев, РКП(б) Ўлка Мусулмонлар Бюроси раиси Т. Рискулов, Туркистон Марказий Ижроия комитети аъзолари Х. Хусанбоев, В. Билик, Аббосхўжаевдан иборат факулдда комиссия тузилади.

Комиссия Фаргона водийсида қатта фаолият кўрсатиб, партия, совет ва харбий муассасаларни ёт унсурлардан тозалаш, дашнокларга зарба бериш, мусулмон ахолиси билан расмий ҳукумат ташкилотлари муносабатларини яхшилаш, миллий кадрларни бошқарув ишига кенг жалб этиш борасида талай ишларни амалга оширди. Улар Кўкон, Маргилон, Скобелев, Андижон, Наманган, Ўшда бўлишиб, митинглар, мусулмон коммунистларининг йигинларини ўтказиб, партия, Совет қурилишида, босмачилар ва дашнокларга қарши курашда қатта ташкилотчилик ишлари олиб бордилар. Аммо халқнинг адолат ўрнатиш борасидаги кураши шу билан тўхтаб қолган эмас.

1919 йил 12 майда Андижон шаҳар мусулмон коммунистларининг умумий йигилиши бўлиб, унинг қун тартибига:

1. Марказий-ўлка ҳукумат вакиллари маърузаси;
2. Мусулмон Совети ташкил этиш;
3. Партия дружинаси ташкил этиш;
4. Коммунистлар мусулмонлар фракциясига назоратсиз Марказ ва телеграф орқали алоқа боғлашга эришиш;
5. Қароқчи тўдаларни тугатиш борасида қоралар қўриш;

6. Вилоят конференциясига вакиллар сайяш;

7. Митингни белгилаш тўғрисидаги масалалар кўйилган эди.

Йигилишда нотиклар Фарғонада, жумладан Андижондаги огир ахвол сабабларини очишга ҳаракат қилдилар. С. Турсунхўжаев Совет ҳокимияти гоёси, большевизм мезонларини тушунтириб, Фарғонада Советлар таркибида порахўрлар ўрнашиб олгани, оддий мусулмон омма большевикларни босқинчилар, талончилар деб билаётганини айтади. Большевизм никобини кийиб олиб, амалда аҳолини талаётганлар Совет идораларидан қувилмоғи зарурлигини таъкидлайди. У: «Сизларнинг вакилларингиз Тошкентга келиб, Фарғонадаги ахвол манзарасини чизиб бердилар, мусулмон пролетариати билан маҳаллий ҳукуматнинг ўзаро муносабатларидан хабар топгач, биз бу ерда рисоладагидек ҳаёт ўрнатиш учун етиб келдик. Вакилларингиз нима айтган бўлса, ҳаммаси тўла ҳақиқат эканлигига гувоҳ бўлдик, токи Фарғона мусулмон пролетариати учун муносиб шарт-шароит яратмагунимизча биз бу ердан кетмаймиз. Сизлар коммунистлар ташкилоти сифатида аллақачон безорилар билан курашиш чорасини кўришингиз лозим эди, амалда эса Сизлар коғоздаги ташкилотгина бўлиб қолгансиз», дейди.

С.Турсунхўжаевнинг коммунистлар фракцияси йўлтўсар, қароқчиларни тугатишда ҳеч қандай иштирок этмаяпти, деган сўзига А. Ўрозалиев шундай жавоб беради: «Бу борада фракцияни айблаш мумкин эмас, чунки бир неча бор ҳукумат аъзоларига бизларни қуроллантириш зарурлигини ва босқинчиларга қарши курашда иштирок этажамиз тўғрисида мурожаат қилганмиз, аммо бу таклифларимизга ҳукумат заррача эътибор бермади».

С. Тўхтабеков ўз сўзида А. Ўрозалиевни маъқуллаб, Турсунхўжаевнинг мусулмон большевиклари босқинчилик ҳаракатини тугатиш учун чоралар кўрмаяпти, деган фикрига кўшилмайди. Янги шаҳардаги большевиклар мусулмон большевикларига ишонмаслигидан, умумий офатга қарши курашдан тўлалигича четлаштириб қўйилдик, шу боисдан ўлка комиссарининг бизга билдирган таънаси ўринсиздир, деб айтади. Иброҳимов ҳам бу фикрни маъқуллаб: «Турсунхўжаевнинг бизга қилган таънаси ўринсиздир, биз ҳукуматга бир неча бор мурожаат этиб, шаклланиб келаётган босқинчилик ҳаракатларини тугатиш учун чоралар кўришни талаб қилдик. Аммо номаълум сабабларга кўра, ҳукуматдагилар бирон чора кўрмадилар. Янги шаҳардаги ўртоқларнинг бизга ишонмаганлигини исботлаш учун бир воқеани келтираман. Андижон шаҳрининг катта оксоқоли Мирали Умарбоев митингларнинг бирида Кўкон қишлоқда босқинчилар томонидан ўлдирилган 170 кишининг мурдасини топиб келишини айтиб, ўз йигитларини ҳукумат қуроллантиришини илтимос қилди. Бунга ҳам ҳукуматдагилар ишонмадилар, таклиф қайтарилди. Большевикларни байналмилалчилар деб атайдилар, агар бу тўғри бўлса, уни озик-овқат бўлимида текшириб кўриш керак, шундагина байналмилаллика риоя қилинганми ёки йўқми, билиш мумкин. Большевиклар босқинчи эмас, талончи ҳам эмас, чунки улар сафида жуда кўп инсофсиз, ярамас одамлар бор, улар Совет ҳокимиятини ҳимоя қилиш байроғи остида қабил ишлар қилмоқда», деб айтади. С. Тўхтабеков қайтадан мусулмон Совети ёки инқилобий кўмита ташкил этиш зарурлигини таъкидлаб, ахир Андижон уезди қишлоқларидаги аҳоли на босқинчиларга, на Совет ҳокимиятига бўйсунгани билмаяпти, деб айтади. (Андижон вилоят давлат архиви, 196-фонд, 2-рўйхат, 189-иш, 191—195-бетлар). Афсуски, талон-торож, зўравонликни ўз кўзи билан кўраётган халқ большевикларга ишонмай қўйган эдилар.

Жойлардаги совет кўшинлари штаблари таркиби ҳам мутлак европаликлардан иборат эди. Масалан, Андижон штабида (1919 йил 4 апрелдаги ҳолат бўйича) штаб бошлиги В. Н. Сидоров, шахарни мудофаа қилиш бошлиги Александровский, коммунист-большевиклар фракцияси раиси А. П. Салаев, штаб аъзолари эса Гроссман, Айдинов, Козлов, Корсанов, Висоновлар эди. Ўз-ўзидан савол тугилади: ўлка қимниги ўзи?

Туркистонда ленинча миллий сиёсат бузилиши, маҳаллий аҳолининг ҳар жихатдан камситилиши, кадрлар масаласида европаликлар билан маҳаллий аҳоли ўртасидаги мутаносиблик йўқлиги Туркистон миллий раҳбар кадрлари томонидан бир неча бор марказий партия ва ҳукумат раҳбарларига билдирилган эди, Афсуски бу гал ҳам ҳеч қандай чора қўрилмаган.

1919 йил 7 май куни В. И. Ленин хинд миллий-озодлик ҳаракати арбоби, профессор Мухаммад Баракатуллони қабул қилади. У Москвага афгон амири топширигига кўра норасмий визит билан келган эди. Сухбат РСФСР ва Афғонистон ўртасида, дўстона муносабатлар ўрнатиш имкониятлари, Шарқдаги аҳвол тўғрисида борганди. Афғондан ўзаро фикр алмашув чоғида Туркистондаги аҳвол масаласи ҳам кўтарилган. Чунки М. Баракатулло Москвага бораётиб, Тошкент ва бошқа шахарларда бўлиб, Туркистонда рўй бераётган воқеалар билан анча қизиққан. Шу боисдан М. Баракатулло 9 майда «Туркистондаги кенг мусулмон оммани Совет ҳокимияти томонига оғдириш мақсадида бажарилиши зарур бўлган ишлар ҳақида мулоҳазалар» ёзган. Уни айнан келтирамиз, чунки бу ноёб ҳужжат ҳам Туркистоннинг оғир қисматини маълум маънода кўз ўнгингизда гавдалантиради. «Ўртоқ Ленин билан учрашган пайтда, мен унга Шарқ бўлимининг мудури ўртоқ Вознесенский ҳамда Туркистон мухтор вакили ўртоқ Юсупов иштирокида Марказий Осиёнинг кенг мусулмон оммасини Совет ҳокимияти томонга оғдириш, мусулмонларнинг Туркистондаги рус ҳокимиятига азалий ишончсизлиги ва Совет бошқарувининг моҳияти юксак вазифаларини тушунмаслик оқибатида келиб чиқадиган қайғули воқеалардан ўзимизни асраш учун нималар қилиш кераклиги борасидаги ўзимнинг самимий фикрларимни билдирдим.»

Комил ишонч билан айтаманки, тавсияларим орқа томонни мустаҳкамлаш учун Афғонистон, Хиндистон, ҳамда Эронда инглизларга қарши фаол ҳаракатлар бошлангунга қадар амалга оширилиши зарур.

1. Туркистонда этнографик негизда ҳақиқий мухторият ўрнатиш зарур. Бунинг учун Туркистон жумҳурияти тўққиз ички мухтор вилоятдан иборат бўлиши керак:

1. Кавказ-орти.
2. Самарқанд, Амударё бўлими билан бирга,
3. Сирдарё,
4. Фарғона,
5. Ёттисув,
6. Тўрғай.
7. Оқмўла,
8. Семипалатинск,
9. Қуйи Ўрал, Букеев ўрдаси билан.

2. Мусулмон аҳолисининг руслардан анча кўплиги туфайли мазкур вилоятлар Советлари

таркибига ҳеч бўлмаганда мусулмонларнинг руслар билан тенг даражада киришига йўл қўйиш; комиссарларнинг ҳам ярми мусулмонлардан бўлиши керак.

3. Хар бир вилоят ўзининг ички бошқарувида мухтор бўлиши керак.

4. Туркистоннинг Марказий бошқаруви ва Туркистон Марказий Ижроия Комитети тенг иштирокида тузилади; ярми рус, ярми мусулмон.

5. Хозирги пайтда тузилган Туркистон ишлари бўйича комиссия беш кишидан эмас, ўн кишидан иборат бўлиши керак, айти пайтда вакиллик нисбати ҳам сакланиши зарур; бежрус ва беш мусулмон кириши лозим.

6. Шу йилнинг бошида нодонлик туфайли ёки ёвуз ташвиқот оқибатида аксилинкилобий характерларда иштирок этган Кўкон аҳолиси ва туркистонлик ерли аҳолига авф инъом этиш зарур. Кўконга мазкур авфдан аҳолини хабардор этиш ҳамда сўнгги бошпанасидан ҳам айрилган жабрдийдалар ўртасида тарқатиш, вайрон қилинган хўжалиқни тиклаш учун бироз пул маблағини (бунинг учун зарур маблағ, фикримча, ўн миллион сўмни ташкил қилади) тақсимлагани махсус шахс юборилиши керак.

7. Юкорида тилга олинган барча тадбирларни иложи бўлса, ўрток Ленин ҳамда Сталиннинг Марказий Осиё мусулмонларига мурожаати тарзида тантанали эълон қилиш зарур. Бу улкан таассурот уйғотади ва мусулмонларда кўркинч тугдирадиган, уларнинг қалбида Совет сиёсатининг самимийлигига ишончсизлик уругини сочадиган империалистик фитналарга бутунлай барҳам беради.

Юкорида баён этилганларни қараб чиқишингиз ва умумий иш манфаатида чора-тадбирлар белгилашингизни илтимос қиламан».

М. Баракатулло 1919 йил 9 май, Москва.

1919 йил октябрида Андижон мусулмон йўқсиллари номидан Ёқубжон Исоқулов, Султонмаксуд Холботиров, Илья Григорьевич Смирнов (ижрокўм раиси, Туркистон Марказий Ижроия Комитети аъзоси), Латифжон Содикбоев ва бошқалардан иборат вакиллар Тошкентга келиб, Фарғонада, хусусан Андижон уездида юз бераётган гоятда огир сиёсий-ҳарбий, миллий аҳвол ҳақида жумҳурият партия ва Совет раҳбариятига ёзма баённома топширадилар. 1 ноябрда Ўлка партия кўмитаси ижроия бюроси, Туркистон Ўлка мусулмонлари бюросининг андижонлик вакиллар иштирокидаги йигилиши бўлиб, унда баённома кенг муҳокама этилади. Унга Т. Рискулов раислик қилади. Йигилиш Фарғонадаги огир аҳволни эътиборга олиб, бу ерда мустаҳкам сиёсий ҳукумат йўқлиги, ҳарбий ҳокимият маҳаллий шароитни, миллий муҳитни ҳисобга олмасдан ўзича салбий ишлар юритаётганидан келиб чиқиб, фавқулодда инкилобий кўмита ташкил этишга қарор чиқарди. Инкилобий кўмита Фарғона вилоятида ўтказиладиган барча тадбирларга раҳбарлик қилиш, Совет ташкилотларини назорат ва тафтиш этиш, бу ташкилотларни, ҳарбий қисмлар сафини. Советларга қарши аксилинкилобий унсурлардан тозалаш, шароит тоқазо этса Советларни тарқатиб юбориш ҳарбий мансабдор шахслар билан биргаликда фронтни тезроқ тугатиш, хатто айбдор, бўйсунмовчи шахслар, муассасаларни ҳарбий судга, инкилобий трибуналга бериш ҳуқуқига эга эди. Афсуски, фавқулодда инкилобий кўмита ҳам ўз ҳуқуқларидан тегишлича фойдалана билмади. Амалий натижа кўплар кутгани каби чиқмади. (Қаранг: Т. Рискулов. Революция и коренное население Туркестана. Ташкент. 1925, 109—110-бетлар).

Босмачилар бошлиқлари билан яраш битими тузиш тўғрисида олиб борилган

музокаралар ва уларнинг материаллари ҳам кенг оммага етказилишини ўринли,-деб хисоблаймиз. Чунки улар билан танишган ўқувчи бизнинг фикрларимиз курук эхтиросдан иборат эмаслигига ишонч ҳосил килади. Совет Армияси Марказий Давлат хужжатгоҳининг 110-фонди, 1-рўйхат, 15-ишида Наманган уезд-шаҳар инкилобий кўмита аъзоси Имомжон Низомбоевнинг 1919 йил 19 декабрда Мадаминбек билан олиб борган музокарасининг тафсилоти ҳақидаги баённомаси сақланмоқда. Уни айнан келтирамиз: «Ревком томонидан берилган топширикни бажариш учун беш вакил билан биргаликда 19 декабрь эрталаб Намангандан Жийдакапа кишлоғи орқали Андижон уездига Хожимат эшон хузурига йўл олдик. Дарёдаги кўприккача ҳеч кимни учратмадик. Кайикда дарёдан ўтгач, бир неча қуролли кишиларга дуч келдик. Улар Бойтуманнинг йигитлари экан. Улардан бири Бойтуманнинг ахволини сўради. Яхши юрибди, деган жавоб олгач, йигитлар бизга Бойтуман Парвардигори оламга ишонмайдиган худосизларга кўшилди, деди. Салла ўраб олган бўлсам ҳам йигитлар шахсан менга хайвонга карагандек назар солишди. Андижоннинг у тарафидаги бутун киргок пахта тойлари билан тўсиб ташланган. Дарёдан ўтгач, Хожимат эшоннинг хузурига жўнадик, бироқ у киши уйда йўқ экан. Йўлда унинг ўғлига дуч келдик.

У билан бориладиган жойга кундузи соат 4 ларда етиб бордик. Етиб келиб уловимизни тўхтатдик, бироқ аравадан тушмадик. Мачит олдида тумонат одам йигилганди. Сал фурсат ўтиб қуролланган йигитлари билан кўрбоши келди, унинг ёнида қандайдир ўрис ҳам бор эди. Уни мен Наманганда кўрмаганман. Бизни мачит ёнидаги хужрага таклиф этишди. Хужрада ўтирганимизга ярим соатлар бўлганда даврада ўтирганлар ворис келяпти, деб қолишди. Ташқарида қарнай-сурнай чалинади. Хужрадан ташқарига чиққанимизда кўлида ялангоч қилич тутиб олиб одамларга эсларини йигиш, имондан айрилмаслик ҳақида ваъз айтиб келаётган мулла йигитни кўрдик. Унинг ортида от миниб Эшон ҳамда 4-5 нафар афғон келарди. Уларнинг баъзилари ҳарбийча кийинган; баъзилари эса чопон кийиб олган эди. Тантанани кўриб бўлгач, хужрамизга қайтиб кирдик. Келганлар кўшни хужрага жойлашишди. Халқ ворисни ҳамда Эшонни тўлкинлашиб, тиз чўкиб, уларнинг хоки пойи, тўнларининг барини ўпиб кутиб олишди. Эшон билан бирга келган қимлигини сўраган эдик, афғонистонлик ворис деган жавоб олдик. Мачитда шовқин-сурон авжига чиққан, қуй-наво тинмас эди. Эшонга Намангандан элчи бўлиб келганимизни етказгач, у киши бизни ховлига таклиф этди. Салом-алиқдан сўнг у кишига ташрифимиз боисини аңлатиб, яхшилаб кенгашиб олиш истагимизни билдирдик. Эшон холи бўлган захоти хузуримизга ташриф буюришини айтди. У киши кеч соат еттиларда хужрамизга кириб келди. Мен у кишига ҳозирги ахвол ҳақида гапирдим, ақлга тўғри келмайдиган йшлар бўлаётганлиги, бекорга қон тўкилаётганини айтдим, келишдан мақсадимни тушунтирдим.

Совгаларни ва ревкомнинг хатини топширдим. Эшон хатни ўқиб беришни илтимос қилди. Мен у кишининг илтимосини бажардим. Шундан сўнг Эшон хатни мандан олиб, жавоб қилиб олиб қолди. Хат ўқиладиганда Эшон уни диққат билан, хатто йиглаб туриб эшитди. Эшон хатни олиб туриб менга унинг мазмунини тушундим, агар мусулмонлар бирлашса нур устига нур бўларди, деди. «Бекнинг хузурига борамиз, унга ҳаммасини айтиб берасизлар», деди Эшон. Биз рози бўлдик, Бизга таом келтиришди. Дастурхон устида Бек хузуримизга мирзосини юборганини эшитдик. Эшон билан бир бор маслахатлашиб, боришга қарор қилдик. Эшон бизнинг тўла хавфсизлигимизга қафиллик берди. «Бек сизларнинг бир туқингизга зиён етказишдан олдин менинг ва ўн икки ўғлимнинг бошини

олади», деди Эшон. У кишининг маслахати билан келтирган совгаларимиз — кўй ва читларимизни олиб, икки йигит кузатувида аравада йўлга чикдик. Эшон билан афғонистонлик ворис от миниб олдинда кетишди. Бек Эшон турган жойдан 8 чакирим нарида, Коратерак кишлогиди манзил тутган экан. Бирок йўл лой бўлиб, коронгида аравада юриш мушкул бўлганлиги туфайли унинг кўп кисмини пиёда босиб ўтишга тўғри келди. Манзилга кечаси соат 12 да етиб бордик. Йўлда, деярли хар чакиримда 3—4 куролли коровулга дуч-келдик. Улар хар гал бизни тўхтатиб сўрок килишди. Биз етиб келган саройда 40—50 отга кўзим тушди, Айвоннинг ичида анча одам тўпланган эди, бирок аник канчалигини айтолмайман, чунки зимистон эди. Биз Бек яшайдиган болахонага кўтарилдик, у бизга пешвоз чикиб хонасига таклиф этди.

Хонада биздан ташкари Хожимат эшон, афғонистонлик ворис ва яна бир киши бор эди. Ўтирганимиздан кейин афғонистонлик бизнинг кимлигимизни суриштирди. Бизнинг муллалар учовимиз мулла, икковимиз бой бўлиб, Наманган ахлидан вакил эканимизни айтишди. Бек: Хукуматнинг вакили ким? деб сўради. Мен турдим ва ревкомнинг раисимиз деган саволга йўқ аъзосиман, деб айтдим. Бек кескин, захархандалик саволлар берди. Муллаларимиз келишдан мақсадларини баён килишди. Мен сўз сўраб хозирги ахвол хакида гапира бошладим, бирок Бек сўзимни кесиб, сиз мусулмонга ўхшаш учунгина салла ўрагансиз, деб таъна килди, тапга уста экансиз, лекин гапга чечан одамлар бизга эмас, большевикларга керак, деб айтди. Мени ўзларингизга кўшилишни, сизлар билан ярашишни таклиф этиб келибсиз, деб давом этди Бек, шартларингиз ва неки истагингиз бўлса айтинг. Мен шу кунларда Мусулмонлар яхши яшаётганлигини, ок-пошша давридаги ўзбошимчаликлар йўклигини айтдим. Шурулар йўқ килингани, 2 европалик ва 2 мусулмондан иборат ревком тузилган ишлар изга тушаётганини билдирдим. Бек айнан ким ревкомга кирганини сўради: мен бирма-бир айтдим. Менга хамрох бўлган муллалар ревкомга кирганини, у ердан жуда яхши таассурот билан чикишгани, ўзлари билан хушмуомала, дўстона ва эътиборли муносабатда бўлишганини айтишди. Ревком шариат буюрганига карши бормаслиги ва бу масалага аралашмаслигини айтганда, Бек большевиклар ваъдани кўп беришади-ю, лекин ваъдаларининг устидан чикишмайди, ана, улар завод, пахта, молларни олиб кўйишяпти, нима, бунга шариат йўл берадими, деб муллаларга мурожаат килди, Муллалар йўқ деб жавоб кайтаришди. Мен Бекка жуда кўп моллар, от-аравалар, ем ва бошка нарсалар тортиб олинган, бу олдин бўлган эди, бу ишни хукуматда ўтириб олган безори ва жинойтчи унсурлар килишган, ундайлар энди хукуматдан бадарга килинган, уларга карши ўзимиз кураш олиб боряпмиз, ноўрин тортиб олинган нарсаларни кайтариб бераяпмиз, бахосини тўлаяпмиз, мусодара этилган, тортиб олинган нарсаларни кайтиб бериш хакида декрет бор, дедим. Шундан кейин Бек большевикларнинг каттаси Ленин хибсга олингани, иттифокдаги 12 давлат большевикларга карши юриш килаётганлиги, ўзлари бу ердан туриб уларга ёрдам беражани изхор килди. Бек Наманганга озик-овкат олиб боришни такиклаш хакида буйрук берганлиги, уч кун олдин хориждан шу хакда телеграф оркали топширик ва кўрсатма олгани, иттифокдаги бошка давлатлар хам большевикларга хеч нарса бермасликка карор килишганини айтди. Мен Туркистонда барча кулфатлар биз бир-биримизни тушунмаётганлигимиз туфайли юз бермокда, деб эътироз билдирдим. Бек менинг бу гапимга мужмал жавоб кайтарди. У: «Сизларнинг Николайларингиз ўлди — уларнинг фукарolari кайси партияга, кайси миллатга тегишлилигидан ва бошка нарсалардан катъи назар меросхўр бўлиб колди. Николайдан кўп бойлик, курол,

аслаха-анжом, тўп ва хоказолар колди. Биз бу ерда 95 фоиздан кўпрокмиз, бироқ ўзимизнинг бутун хақимизни сўраётганимиз йўқ ана шу бойликнинг ярмини берсангиз ҳам майли, сизлар ўз конунларингиз билан яшайверинг, биз эса шариат бўйича яшаймиз. Аммо сизларнинг килаётган ишларингиз бутунлай бошқача. Ахир бир отанинг ўн ўгли бўлиб, улардан учови акллию колганлари майиб-мажрух бўлса, меросхўрлик коидасига кўра мерос уч ўгилга эмас, ўнига ҳам тенг бўлиниши керак-ку, большевиклар эса хаммасига эгалик қилишни истаяпти, хаммасини ўз кўлларига олишяпти. Мен ўрислар ва европаликларни ўлдираман, деб хаёлимга келтирмаганман, бундай ниятни хаёлимга келтирмокчимасман. Уларнинг икки мингдан ортиги кўл остимда хизмат қилади. Аскарларингизга канча маош берасизлар?» деб сўради Бек. Мен аниқ билмайман-у, лекин минг атрофида бўлса керак, рўзгор тебратишига етади, дедим. Бек икки минг тўлашини айтди ва мендан канча оласиз, деб сўради. Мен 1130 сўм деб айтдим. Бек бунга бир ойдан кейин коғоз пул билан эмас, тилла танга билан тўлаш имкониятига эга бўлиши, ҳеч нарсага мухтож эмаслиги, мухтожлик сезган такдирда кўшни давлатлар истаган миқдорда етказиб бериши хақида эътироф этди. Агар мен сизларга, Шўро ҳукуматига кўшилсам, сизлар менга кандай ҳуқуқ берасизлар, деди-да, давом этди: ахир мен сизларга ўтган кўрбошиларга ўхшаб большевикларнинг хизматкори бўлиш, уларнинг этигини артиш учун кўшилмайман-ку. Сизлар менга нимани иташларингизни ёзма равишда баён этинг. Мен ҳам ўз шартларимни ёзма равишда етказаман. Мен шартнома тузиш учун эмас, суҳбатлашиш учун юборилганимизни айтдим ва Бекдан Наманганга ўз вакилларини юборишни, уларнинг хавфсизлиги учун кафиллик берилишини айтдим. Бек одам бермаслиги ва юбормаслигини айтди. Бўлиб ўтган хамма гапларни ревкомга етказишимни сўради ва бизга кўшилган такдирда кандай ҳуқуққа эга бўлиши хақида ёзма хабар кутишини билдирди. «Коммунистларингиз ва ёшларга айтинг, курулли ёки курулсиз бизга келиб кўшилсин, — деб давом этди Бек.

— Уларни афу этамиз, бордию бунга унашмаса оқибати ёмон бўлади. Мабодо шаҳарга борсак, уларни чавақлаб ташлаймиз». Мен, яхши, етказаман, дедим. Афғонистондан келган вакил тожикчалаб, Бекка большевиклар билан мусулмонларнинг фойдасига битимга келишини сўради, Бек бунга розилик бергандай бўлди.

Суҳбатдан сўнг Хожимат эшон Бекдан бизни ўзи билан бирга олиб кетишга ижозат беришини сўради. Бек мехмон бўлиб ётиб қолишга зўрлади, Эшон бунга кўнмади, Бек ўн отар милтиқни олиб келиб, менга кўрсатди. Бу тур курулдан яқинда 25 мингини олишини, тўпи бўлмаса ҳам 17 пулемёти борлиги, яқинда тўплик ҳам бўлишини айтди.

Эрталабгача, қолинглар, кўлимиздаги курулдан кандай отишимизни кўрсатамиз, деди у. Биз танишиб олдик, худо хоҳласа тез-тез учрашиб туришга умид қиламиз, йигитларингиз бизга тегмаслиги учун ёрлик ёзиб берсангиз, деб илтимос этдик. Бек бирортангизга ҳам тегишмайди, деди. Сизлар Эшоннинг ҳузурига келганда кўрбошилар менга хабар етказган ва қайтаётганларингизда ушлаш керакми, керак эмасми — сўрашган эди. Лекин буйругимсиз сизларни ушласлигини тайинлаганман. Бек бизга ўз муҳри билан эркин юриш ҳуқуқини берадиган ёрлик берди. Бек эрталаб Низомиддин Хўжаев илтимоси билан Скобелевга кетаётганлигини айтди. Бек билан хайрлашиб, Эшонникога келдик, афғонистонлик вакил Бекникода колди. Эшонникога эрталаб соат бешда етиб келиб, саккизга қадар дам олдик, сўнг нонуштага ўтирдик. Эшон билан суҳбатдан у холис одам эканини англадим, бироқ Бек 12 иттифоқдош давлатга ишониб, уруш олиб бормокчи. Эшон Бекдан шаҳарга озик-овқат ўтказишга руҳсат беришини илтимос қилди. Эшон қайсидир кишлокка боришга отланаётган экан, мендан хибсга олишмайди-ми, деб

сўради. Мен ҳеч ким сизга тегинмайди, дедим. Эшон нонуштадан кейин хайрлашаётиб, менга зарбоф тўн кийдирди. Муллаларга эса минг сўмдан пул совга килди. Кайтишда дарёни кечиб ўтдик ва Янгикўргон оркали шанба куни шомда Наманганга етиб келдик». Кўриниб турибдики, хужжат «босмачилар» уруш тарафдори эмаслигини кўрсатади. Улар юртда осойишталик ўрнатмоқчи. Оддий инсоний ҳуқуқлар тикланиши тарафдори. Ерли халққа ўтказаетган зулмлари учун Шўро ҳукуматига ишонишмаяпти. Айрим большевикларнинг хатти-ҳаракати ерли аҳолининг газабини кўзгамоқда. Бу ҳол куйида келтириладиган хужжатда ҳам ўз аксини топган.

Фарғонадаги бутун босмачилар Бош кўмондони Шермат Шўро Туркистони раҳбарияти билан сулҳ ҳақида музокара олиб бориш учун ташаббус кўрсатади. Шўролар ҳукуматига қарши қурашиб келаётган Шерматнинг бу ташаббуси Фарғона аҳолининг ҳақли талаби натижаси эди. Жумҳурият раҳбарияти унинг таклифига мувофиқ Фарғонага келиб, Шермат билан очикчасига музокара олиб боради, «Фарғонадаги вайронагарчилик, уруш етарли эмасми? Сиз нимани талаб этасиз?» деган саволга у шундай жавоб қайтарган: «Тўғри, биз Фарғонанинг тикланиши ва тинчлик қарор топиши тарафдоримиз. Аммо сизларнинг ҳукуматингиз гоёлари Туркистон жумҳурияти учун яроксиздир ва маҳаллий аҳоли ҳаётига татбиқ қилиб бўлмайди». «Туркистон жумҳуриятида тинч ҳаёт қарор топиши учун сизнинг фикрингизча нималар қилиш керак?» деган саволга Шермат биринчи навбатда савдога йўл қўйиш, жойдан-жойга қўчиш эркинлиги, конфискация ва реквизицияларни таққиллаш, шариат асосидаги судни жорий этиш, вақф ерларни эгаларига қайтариб бериш», деб жавоб қилади.

Бу қаби фикрлар юқори расмий доираларда ҳам айтилган, эътироф этилган эди. Лекин большевиклар бошбошдоқлигини тугатишга оммавий қиршилмади.

Туркистон вакиллари раиси Хусаин Иброҳимовнинг 1919 йил 24 ноябрида В. И. Ленин, Я. М. Свердлов номига ёзган хати ҳам натижасиз қолиб кетганди. Ўша хатда РКП(б) Туркистон мусулмон бюроси жуда қиска муддатда 200.000 кишилик мусулмон қизил армияси ташкил этишни ўзига вазифа қилиб олгани, бунинг учун марказ зарур қурол-аслаҳа ҳамда иложи борича, мусулмонлардан иборат қомандирлар билан таъминламоғи зарурлиги айтилган эди.

Уни Туркистон Марказий Ижроия Қомитети ҳам ижобий маъқуллаган эди. 12 банддан иборат талабаларни Туркистон вакиллари ҳукумат томонидан бажарилишини илтимос қилган эдилар. Улар РКП(б) Марказий Ижроия қомитетининг 1919 йил 12 июлдаги («Туркистондаги раҳбар ташкилотларга мусулмон аҳолиси билан европали аҳолини мутаносиблик асосида жалб этиш» ҳақидаги) радиограммасида илғари сурилган гоёлар назарда тутилган ҳолда билдирилган эди.

Шарқ халқлари қоммунистик ташкилотларининг II Бутунроссия съездида, РКП(б) Бутунроссия VII қонференциясига ҳамда Бутунроссия Советлари VII съездида борган Туркистон жумҳурияти вакиллари — П. Қобозев, Х. Иброҳимов, Отарбоев, Бисеров, Х. Хусанбоев, Б. Иванов, А. Мухитдинов (вакиллар қотиби А. Қинги) 1919 йил 15 декабрида Москвада туриб, РКП(б) Марказий Қомитетига, В. И. Ленинга ёзган баённомасида «Босмачилар — бу Советлар VII съездида қадар Туркистон ҳукуматининг нотўғри миллий сийёсати натижаси ўлароқ шаклланган партизанлардир, деб баҳолаган эди. Ўша хатда Туркистонда миллий масалада йўл қўйилаётган қатор хатолар қўтариб қикилган эди. Улардан бири Туркистон мухторияти масаласи эди. «1918 йил 1 майда миллатлар иши бўйича халқ қомиссари ўртоқ Қобозев томонидан Сталин радиограммасига мувофиқ Мухтор жумҳурият эълон қилинди. Туркистон Советлари VI

съездида ишлаб чиқилган ва ўша йилнинг 15 октябрида қабул қилинган Туркистон Конституцияси РСФСР Конституциясининг деярли ўзгинаси эди». Бунга кўра, Туркистон мухторияти Совет Россияси Федерацияси таркибидаги жумхурият бўлиб, ўз фаолиятини Бутунроссия Марказий Ижроия комитети билан тўла мувофиқлаштириб иш кўриши кузда тутилганди. Туркистон Конституциясига эса Бутунроссия Советларининг 1.11 съезди тасдиқлаган «Россиянинг меҳнаткаш ва эксплуатация қилинган халқлари ҳуқуқи Декларацияси» ва Бутунроссия Советларининг V съездида кўриб чиқилган «РСФСР Конституциясининг умумий низоми» асос қилиб олинган эди.

1919 йилнинг май ойидан то октябрь ойигача ўтказилган Туркистон Коммунистик партиясининг III ва IV съездлари, мусулмон коммунистларининг I ва II конференциялари, Советларнинг VII ва VIII съездларидан кейингина Туркистон жумхуриятини тўғри йўлдан олиб бориш, меҳнаткаш оммани РКП(б) шiorлари остида бирлаштириш, РСФСРда ҳокимиятни марказлаштириш гоёси амалга ошаётгани айтилганди. Бунинг рамзи сифатида Турккомиссия келиш қуни шарафига Туркистонни истило қилган генерал Кауфман хайкали ўрнашган жойда РСФСР байроги тантанали равишда кўтарилди. Юкорида саналган съездлар ва конференцияларда Совет ходимлари Туркистонни халок қилувчи унсурлардан халос этиб, низоларга барҳам бергани айтилган эди. Лекин РКП(б) Марказий Комитетининг 12 июлдаги вакиллар мутаносиблиги ҳақидаги радиogramмаси маҳаллий халқ маъкеини узил-кесил мустаҳкамлади ва шу вақтдан бошлаб, Туркистон жумхурияти «соғлом» йўлга чиқди. Туркистонда Совет ҳокимияти мезонларини тугатиш мумкин эмаслигига ишонч ҳосил бўлинди, Партия VIII съездида қабул қилинган РКП(б) дастурида мазлум халқ меҳнаткашларининг Совет ҳокимиятига ишончсизлигига чек қўйиш учун миллатидан катъи назар, барча имтиёзларни тугатиш, миллатларнинг тўла тенгҳуқуқлигини таъминлаш, мустамлака ва тенгҳуқуқли миллатларнинг ажралиб чиқиб, ўз Давлатларини тузиш, эзувчи миллатлар пролетариати томонидан эзилувчи миллатларга жуда ҳам эҳтиётлик билан муносабатда бўлиш, мазлум миллатлар меҳнаткашлари оммасидаги миллий ҳиссиёт сарқитларига алоҳида эътибор бериш каби вазифаларни Туркистонда амалга ошириш жуда оғир бўлгани эътироф этилган эди.

Барча вилоятлар, уездларда бўлиб ўтган анжуманлар, йигилишлар баёнларида ҳам юкорида айтилган ҳақсизликлар ҳақида гап боради. Буни 1921 йил 13 январидаги Наманган шаҳар партиясизлар конференциясида сўзга чиққан Нуриддин Кориев маърузасида ҳам кўриш мумкин. Нотик таъқидлашича, мусулмон меҳнаткашлари энг оддий ҳуқуқлардан ҳам маҳрум бўлганлар, турмушнинг қайси соҳасига кўз ташламайлик, ҳамма жойда икки хил ўлчов бор: бири европаликлар учун, бошқаси эса мусулмон аҳолиси учун. Ширкат ва озик-овкат идораларида озик-овкатлар аксарият европалик аҳолига берилган, мусулмонлар оммаси эса тўқ европалик аҳоли кўз ўнгида очлик азобини тортиб ўлиб кетаверган. Мактаблар, театрлар ва барча маданий муассасаларнинг аксарияти европалик аҳоли учун очилган ва ишлаб турган.

Мустамлакачилик сиёсати натижаси ўларок туб аҳоли орасида Совет ҳокимиятига қарши қучли норозилик тугилди. Бундан эса бой ва мулкдорлар фойдаланиб, чекка, узок қишлоқларда ўз атрофига норози унсурларни, қолоқ оммани ҳатто қабагаларни тўплаб олиб, миллий озодлик байроги остида «босмачи» тўдаларини уюштирдилар ва аввалига майда, кейинчалик эса йирик гуруҳларга бирлашиб, Совет ҳокимиятига қарши кураш бошлаб юбордилар.

Рустам ШАМСИДДИНОВ,
тарих фанлари доктори, профессор,